

Orhan BAJRAKTAREVIĆ

Nacrt rada o položaju filozofije u islamu Ibn Rušd i Al-Gazali u svjetlu dvaju kritičko-polemičkih spisa*

U godini objavljivanja enciklike Fides et ratio navršilo se 800 godina od smrti Ibn Rušda. Ovaj jubilej jednog od najvećih i najutjecajnijih filozofa u povijesti filozofije obilježen je u filozofskim društvima i na stranicama filozofskih časopisa širom svijeta.

Ovaj rad je pokušaj da se kroz prizmu dvaju najpoznatijih filozofsko-polemičkih djela u islamu i islamskoj filozofiji - za i protiv filozofa i filozofije - izvrši kritičko-komparativno izlaganje i analiza temeljnih pitanja i položaja te filozofije unutar (arapsko-islamskog) srednjovjekovlja. Drugim riječima, da se predstave i ispituju Al-Gazalijeve rasprave o proturječnostima i samoopovrgavanjima tradicionalne filozofije (grčko-helenističke orijentacije) i, također, Ibn Rušdove rasprave o odbrani i kritičko-metodološko-metodičkom preutemeljenju iste te filozofije njom samom.

*Tahafut al-falasifa*¹ je veliko djelo protiv filozofa, najznačajnija i najpoznatija Al-Gazalijeva knjiga protiv grčke i grčko-helenističke filozofske tradicije u islamu; u prvom redu protiv Aristotela, mu'tazilijске škole, Al-Kindija, Al-Farabija i Ibn Sinaa. Ideja božanstva, veza između Boga i svijeta, vječnost duše, tri bitna pitanja/shvaćanja peripatetičko-aristotelovske filozofije, stajala su u strogoj opreci naspram učenju islama. Tu leže ishodišta i razlozi Al-Gazalijeve radikalne kritike filozofije. Stavovi i shvaćanja u kojima Al-Gazali osporava mišljenja arapsko-islamskih filozofa (falasifa), kao 'islamskog aristotelizma' kao i nekih predstavnika spekulativne dijalektike (mutakallimun), najistaknutija su pitanja cjelokupne skolastičke filozofije: vječnost ili nastalost/stvorenost svijeta, vječnost duše, poricanja Božjeg znanja (o) partikularija(ma), poricanja tjelesnog proživljenja, pitanje o Božjim imenima i atributima, odbacivanje zakona kauzaliteta i sl.

* Izlaganje na okruglom stolu o enciklici Ivana Pavla II. *Fides et ratio*, održanom 23. listopada 1999. na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji u Sarajevu.

1 *Tahafut al-falasifa*, Tahqiq wa taqdim ad-duktur Sulayman Dunya, Attaba'a as-sadisa, Dar al-ma'arif al-Qahira, 1980; Nesuvislost filozofa, prijevod, predgovor i bilješke D. Bučana, Zagreb, 1993.

Al-Gazalijeva raspravljajna su, u najmanju ruku, dvosmislena. Ona žive od filozofije i od negacije filozofije, istovremeno. Tako njegova kritika i samokritika filozofije stvara premise za vlastito samonadmašivanje.

Iz te perspektive Al-Gazali će, zaključno, iskazati:

- a) udaljenost grčkih filozofskih shvaćanja od temeljnih istina islama,
- b) neodrživost i nemogućnost filozofske teorije o vječnosti/nevremenitosti svijeta,
- c) odbacivanje isključivo duhovnog karaktera filozofske eshatologije,
- d) odbacivanje filozofsko-racionalističke prirode konačne realnosti i reafirmaciju primordijalnog statusa šerijata (vjerzakona),
- e) transformaciju filozofske teorije emanacije u teoriju aktivne Božje volje,
- f) kritiku formalizma dijalektičko-spekulativne misli tradicionalne teologije kalama.

Stoga se Al-Gazalijeva kritika filozofije i filozofa nameće kao svojevrsna dijalektičko-spekulativna (raz)gradnja i teološka reformacija/rekonstrukcija tradicionalnog filozofsko-sufijskog mišljenja u islamu.

*Tahafut at-tahafut*² je jednako poznat i opsežan odgovor Ibn Rušda na Al-Gazalijev *Tahafut al-falasifa*. Kao filozof iz Kordobe mislio je da mu je prvenstvena zadaća da obrani filozofe od snažnih napada islamskih pravnika (*fuqaha*) i teologa (*mutakallimun*), posebno nakon Al-Gazalijevih optužbi. Filozofija za Ibn Rušda još od samog početka jest grčka filozofija, to jest Aristotelova filozofija. S tih pozicija on će u svojoj obrani filozofije nastojati pokazati da je Al-Gazali u svom mišljenju, u zasnivanju i izvođenju svojih argumentaciono-logičkih sklopova i stavova bio manje dosljedan od filozofa i da su njegovi dokazi i tvrdnje manje koherentni i slabije utemeljeni.

Ibn Rušd je bio uvjeren da je Aristotel najveći filozof koji se pojavio u povijesti filozofskog mišljenja; on je, zacjelo, "najviša forma ljudskog uma" i on, prema Ibn Rušdu, pripada među one o kojima govori kur'anski ajet: "On mudrost kome hoće podaruje! A kome je data mudrost, dato mu je dobro veliko! I samo pametni Opomenu prihvataju" (2;269).

U svome djelu (kao i drugim djelima, posebno komentarima Aristotela) veoma je metodičan i korektan: prije svake protuargumentacije on citira Al-Gazalijev izvorni tekst.

Namjera Ibn Rušda je da ono što donosi Objava i islamska misaona tradicija, preko Al-Gazalija, obrazloži racionalno-prirodnim razlozima filozofa. Ipak, on ne podređuje filozofiju religiji, poput Al-Gazalija (i Tome Akvinskog), niti odvaja jednu od druge kako to čini pozna kršćanska skolastika (W. Ockham, Duns Skot), nego ih sjedinjuje. Ibn Rušd, dakle, brani filozofiju i opravdava metafiziku tako što je usklađuje s (islamskom) religijom. Čini se da je crkveni karakter kršćanske religije, onemogućio da se to izvede unutar 'latinskog ruždizma' i tu je moguće ishodište nesporeduma oko Ibn Rušda na Zapadu (spor oko jedne ili dvije istine).

2 *Tahafut at-tahafut*, Tahqiq ad-dukatur Sulayman Dunya, At-taba'a at-taniyya, Dar al-ma'arif guz'ani al-Qahira, 1968; Averroes, Nesuvislost nesuvislosti, prijevod, predgovor i bilješke D. Bučana, Zagreb, 1988.

Istraživači Ibn Rušdove filozofije razilaze se kada je u pitanju značaj teorije sjedinjenja filozofije i religije ili 'teorija istine' unutar njegovog sistema mišljenja. Jedni, kao što je to L. Gauthier i G. Hourani, smatraju da ona predstavlja bit Ibn Rušdove filozofije a drugi, kao I. Matkur i M. A. Al-Iraqi umanjuju značaj ove teorije smatrajući da ona kako unutar njegovih komentara Aristotela tako i unutar izvornih i posebnih djela iskazuje samo jednu dimenziju mišljenja Filozofa iz Kordobe.

Ibn Rušd svakako nije bio prvi arapsko-islamski filozof koji je smatrao da kur'anski tekst posjeduje unutarnje (batin) i vanjsko (zahir) značenje. Međutim, za razliku od njegovih prethodnika, on, s jedne strane, energično odbacuje dijalektičko mišljenje kalama, i s druge, protivi se razotkrivanjima rezultata hermeneutičke analize unutarnjih značenja religijskog teksta za obične ljude. Samo filozofi mogu pristupati unutarnjim značenjima religijskog teksta i te skrivene istine mogu izricati samo filozofima. Svako nastojanje oko ovih istina od nekoga tko ne pripada sljedbenicima ontološko-demonstrativnog mišljenja i zaključivanja (min gayr ahl al-burhan) čini od njega nevjernika (kafir).

Pojam metafizike kao i pojam prirode ovdje će pretrpjeti pretumačenje. Svođenje objavljene religije na granice samog ljudskog uma, s jedne strane, i na prihvatanje strogosti zakona kauzaliteta s druge, jedna je od najznačajnijih posljedica Ibn Rušdove točke gledišta za filozofsko-kulturnu povijest i muslimanskog Istoka i kršćanskog Zapada.

Dakle, istine povijesno objavljene religije morat će i mogu proći kroz kritiku ljudskog uma: "Ako dođe do proturječja između filozofije i religije, tekst objave (nass) treba tumačiti i razumijevati (ta'wil) tako da bi se otkrila njegova skrivena podudarnost sa onim što je utvrdio intelekt", a zatim "kao što ne treba svaki izraz Božjeg zakona (šar') uzimati u njegovom doslovnom značenju tako ni njegovim tumačenjem ne treba ga udaljavati od doslovnog značenja". I kada raspravlja o egzistenciji i esenciji, Božjim atributima, umu, duši, svijetu, kauzalitetu, on prvenstveno primjenjuje i razvija racionalističku metodu filozofskog mišljenja i logičko-induktivnog zaključivanja i uvodi filozofsku hermeneutiku unutarnjeg smisla teksta Objave. Ovaj racionalističko-filozofski stav i kritička metoda predstavljaju centralnu poziciju i temelj Ibn Rušdove filozofsko-religiozne i znanstvene misli u cijelosti. On, za razliku od Al-Gazalija, a i od skolastičkih kršćanskih teologa/filozofa koji filozofiju ili pronalaze u religiji ili je utapaju i ukidaju u misticizmu/panteizmu, religiju vidi u filozofiji. Filozofija je najbolji prijatelj religije a njezin neprijatelj jest upravo dijalektičko-spekulativno uvjeravanje kalama. Filozofija (hikma) jest sestra blizankinja vjerazakonu (šari'a).

Tako će Ibn Rušd izvršiti veliki utjecaj na razvoj srednjovjekovne kršćanske filozofije u smislu njezinog odvajanja od strogosti crkvenog učenja i u skoro presudnoj mjeri otvoriti put zapadno-europskog (post)renesansnog filozofskog i znanstvenog mišljenja/istraživanja.

Filozofija je, kao grčka filozofija, već ovdje s Ibn Rušdom i Al-Gazalijem stigla do kritike vlastitih temelja što je imalo za posljedicu iščezavanje one vrste materijalističko-ateističkih shvaćanja koja su joj u početku, čini se, bila neophodna. To oslobođenje filozofije, kao rezultat arapsko-islamskog posredovanja dovelo je

do njezinog prihvaćanja iako na mala vrata na europskom Zapadu, u pariškoj i padovanskoj školi, nakon dugog razdoblja odbacivanja, odbijanja i progona filozofije i filozofa, posebno Aristotela.

Možemo zaključiti da pitanja koja se obrađuju kroz ova dva spisa kao i njihovi autori izražavaju upravo temeljne karakteristike arapsko-islamske srednjovjekovne filozofije u cijelosti:

- a) da je ona duhovno-religiozna filozofija,
- b) da je tradicionalistička,
- c) da je to filozofija harmonije između arapsko-islamskih filozofa, između Platona i Aristotela, između religije i filozofije, između racija i revelacije i
- d) da je, konačno, čvrsto vezana za znanost, ostvarujući tako veliki utjecaj na pojavu europske renesanse i razvoj moderne zapadno-europske filozofije.

I kod Al-Gazalija i kod Ibn Rušda nalazimo svijest o tome da je nastupilo vrijeme kada je potrebno u najbitnijim pitanjima ispitati i zaključiti interpretacije tradicionalne filozofije, bez obzira na to što proces stalne rekonstrukcije i reinterpretacije, od kojega se ona i sastoji, nikada ne može biti okončan. Iako je njihov način mišljenja i kritike uvjetovan tadašnjim duhom vremena, oni ipak svoje vrijeme nadilaze, transcendiraju, i upravo po toj transcendenciji znače za nas moguću filozofsku prisutnost.